

UOT 297

**ALLAHIN ZATI ADLARININ DİNİ-ELMİ TƏHLİLİ
(AZƏRBAYCAN ƏLYAZMALARINA ƏSASƏN)****(BİRİNCİ HİSSƏ)****Yeganə Rəhnulla,***AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi*
yegane.rahnnulla@mail.ru**XÜLASƏ**

Bütün səmavi dinlərdə olduğu kimi, İslam dinində də Allahın ad və sifətləri Quran ayələri və hədislərə əsaslanaraq geniş tədqiq olunur. Allahın bu atributları “Əsmaul-husna” dini terminində cəm olaraq ilahiyyatın müxtəlif sahələrinin, əsasən, kəlam elminin bölməsini təşkil edir. Kəlam elminin mübahisəli bölməsi olan ilahi sifətlər haqqında alimlərin bir-birlərindən fərqli fikirləri var. Bütün bu fikirləri cəmləşdirərək, məşhur İslam alimi Əbu İsa ət-Tirmizinin “Əsmaul-husna” təsnifatı əsasında Allahın sifətlərinin üç hissəyə – zati adlar, kəvni- yaradılışla, varlıqla bağlı adlar və insanla əlaqəli adlara ayrıldığını əsas götürmək olar. Bu məqalə özündə Allahın zati adlarının bir hissəsinin, yəni Allah adından başlayaraq, əl-Məcicid adına kimi olan adların Azərbaycanda saxlanılan Sədrəddin əl-Konəvinin “*Şərhi-əsmə-Allahil-husna*”, Sədrəddin əş-Şirazinin “*Təfsir əl-Quran*” və müəllifi məlum olmayan “*Şərh əsmAllah*” əsərlərinin əlyazma nüsxələri əsasında dini-elmi təhlilini ehtiva edir.

“*Şərh əsmAllah*” əsərinin müəllifi məlum olmasa da, Allahın gözəl isimlərindən bəhs edən əlyazmalar arasında öz iri həcmi və adların geniş şərhilə fərqlənir. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Sədrəddin əş-Şirazinin “*Təfsir əl-Quran*” əsərində Allahın gözəl adları ilə bağlı olan hədisin şərhində isimlərin siyahısı, mənası, şərhilə mükəmməl şəkildə təqdim olunmuşdur.

Sədrəddin Konəvinin “*Şərhi-əsmə-Allahil-husna*” əsərində qeyd etdiyi irfani fikrinə görə, insan əxlaqının inkişafı və həqiqətə çatması “Əsmaul-husna”nın öyrənilməsi ilə mümkündür. Bu səbəbdən, Allahın gözəl adlarının təsəvvüfdə izahı, şərhilə və tədqiq edilməsi önəmli sahələrdən biri olaraq geniş yayılmışdır.

Açar sözlər: *İslam, Quran, hədis, təsəvvüf, kəlam, “Əsmaul-husna” (Allahın gözəl adları), əlyazma.*

Giriş

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda “Əsmaul-husna” – Allahın gözəl adlarından bəhs edən 30-dan artıq əlyazma nüsxəsinin arasında Sədrəddin əl-Konəvinin “*Şərhi-əsmā-Allahil-husna*”, Sədrəddin əş-Şirazin “*Təfsir əl-Quran*” və “*Şərh əsmallah*” əlyazma nüsxələri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Konəvi hər bir adın lüğətdə izahını verəndən sonra, اعلم ان [Mən bunu bilirəm; həqiqətən bilirəm; bilinməlidir ki] ifadəsinin ardınca sufilərin kəşf və müşahidə biliklərinə əsaslanaraq, varlıqların bu adlar vasitəsilə Allaha istinad etmə məsələsinin şərhinə geniş yer ayırmışdır.

Əş-Şirazi “*Təfsir əl-Quran*” əsərində “Əsmaul-husna”dan bəhs edən məşhur hədis və adların şərhindən sonra bu hissənin İbn Mələk adı ilə məşhur olan Əbdüllətif b. Əbdüləziz Ruminin “*Şərh əl-Məsabih*” əsərindən olduğunu qeyd etmişdir. Bu əsərlər əsasında “Əsmaul-husna”ya daxil olan Allahın gözəl adları üç hissəyə (zati adlar, kəvni adlar, Allahın insanla əlaqəli adları) ayrılaraq həm dini, həm də elmi cəhətdən təhlil olunacaq. Zati adlar: ər-Rəhman, ər-Rəhim, əl-Quddus, əl-Salam, əl-Əziz, əl-Cabbar, əl-Mütəkəbbir, əl-Qahhar, əl-Alim, əs-Səmi, əl-Bəsir, əl-Xabir, əl-Əzim, əl-Əliyy (Əli), əl-Kəbir, əl-Cəlil, əl-Kərim, əl-Vasi, əl-Hakim, əş-Şəhid, əl-Haqq, əl-Qaviyy, əl-Mətin, əl-Həmid, əl-Muhsi, əl-Hayy, əl-Vacid, əl-Məcrid, əl-Vahid, əl-Əhəd, əs-Saməd, əl-Qadir, əl-Muqtədir, əl-Əvvəl, əl-Axir, əz-Zahir, əl-Batin, əl-Mutəal, əl-Bərr, ər-Rauf, Zul Cəlali vəl ikram, əl-Ğəniyy, ən-Nur, əl-Baqi, əl-Varis, ər-Rəşid.

Kəvni adlar əl-Məlik, əl-Muheymin, əl-Xaliq, əl-Bari, əl-Musavvir, ər-Rəzzaq, əl-Qabid, əl-Basit, əl-Hafiz, əl-Muqit, əl-Məcrid, əl-Bais, əl-Mubdi, əl-Muid, əl-Muhyi, əl-Mumit, əl-Qəyyum, əl-Muqəddim, əl-Muəxxir, əl-Vali, Məlikü l-mulk, əl-Cami, əl-Muğni, əl-Mani, əd-Darr, ən-Nafi, əl-Bədii.

İnsanla əlaqəli adlar: əl-Mumin, əl-Ğaffar, əl-Vəhhab, əl-Fəttah, əl-Xafiz, ər-Rafi, əl-Muiz, əl-Muzil, əl-Hakəm, əl-Ədl, əl-Latif, əl-Həlim, əl-Ğafur, əş-Şəkür, əl-Hasib, ər-Raqib, əl-Mucib, əl-Vədud, əl-Vəkil, əl-Vəliyy(Vəli), ət-Təvvab, əl-Muntəqim, əl-Afuvv, əl-Muqsid, əl-Hadi, əs-Sabur.

Allah, ər-Rəhman, ər-Rəhim adlarının dini-elmi təhlili

Zati adlar içərisində, əlbəttə, birinci olaraq Allah adının özü gəlir və bu ad bir çox alimin tərtib etdiyi 99 addan ibarət “Əsmaul-husna” təsnifatına daxil edilməyib, buna səbəb isə Allah adının digər adlardan daha üstün olmasıdır. Yalnız İslam dinində olan Allah adını ərəb dilində etimoloji təhlil edərək, hərfələr bir-bir azaldılsa da, onun mənası dəyişilməz olaraq qalacaq. Allah - الله

Lilləhi – لله Ləhu – له hu - ه Allah adından birinci hərf olan əlifı götürdükdə, “Allah üçün”, əlif və birinci lamı götürdükdə, “O-nun”, ikinci lamı götürdükdə “Hu”, yəni ərəb dilində şəxs əvəzliyi olan və Allaha nisbət edilən “O” qalır. Əlyazmalarda Allah adının şərhı yalnız Sədrəddin əl-Konəvinin “*Şərhi-əsmə-Allahil-husna*” əsərində (92b-101b) geniş izah edilmişdir. Allah – qüdrət, yoxdan yaratma, xəلق və əmrin sahibi olan kimsə deməkdir. Bu ad zat, sifət və feilləri özündə cəm edir. Tədqiqadçılara görə bu ad say olaraq beş, söz olaraq isə altı hərfdən meydana gəlmişdir. Bununla Zati Mütəalın beş məxsus aləminə və altı fərqli cəhətinə işarə edirlər. Hərflərdən biri əlifdir. Əlifdə bir çox işarələr vardır, bunlardan biri həmzənin yazıda gizləndiyi kimi, əlifin də söz olaraq həmzədə gizlənməsidir. Bu vəziyyət varlıqların (kainatın) görünüşünün başlanğıcında bilinməyən qeybdə gizlənməsinə işarə edir. Buna rəğmən İlahi Zatin sirləri və əzəli sifətlərinin həqiqətləri daha sonra görünüşünün şəkillərində gizlənilir. Sədrəddin Konəvi mövzu ilə bağlı əsərinin 95b-98a vərəqlərində əlifin sirləri, o cümlədən, bu hərfləri ifadə etmədə nəfəsin üç mərtəbəsi haqqında geniş məlumat vermişdir.

Əlifdən sonra gələn iki lamdan biri بیده “biyədihidir” (əлиндədir). Bu مَالِكُون “*hər şeyin mülkü O-nun əлиндədir*” (“Yasin”, 71) ayəsindəki “məlukutdur”, ikinci lam isə له “ləhu-O-na aid” deməkdir. Bu da “*Bir olan və hər şeyə qalib olan Allahındır*” (“əl-Mumin”, 16) ayəsindəki “mülk” dır. Buna görə ilk lam varlıq təcəlləsinə, şəhadət aləmindən və mülk nizamından öncə müşahidə edilən mərtəbədə comərdlik təcəllisi lə birləşən حَقَائِقُ الْمَلَكُوتِيه “mələkut həqiqətlərinə” işarə etməkdədir. Allah adındakı ikinci lam isə əl-Məlik, əl-Əziz, əl-Cabbarın mülk aləmində təcəllilərinin əsərlərinin zühur etdiyi təcəlligahlara işarə edir. Mülk lam ilə mələkut lamının birləşməsi isə zahir olan قَابِل “qabil”in qəbul edilən şeyin batinində, şəhadətin qeybdə mövcudluğuna işarə edir.

Bir çox alim bu adın اعْلَم (aləm) sözündən əmələ gəlməsini qəbul etsə də, Allah adının “aləm” ola biləcəyini qəbul etməyən alimlər də onun törəmə ad olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Allah adı Mütəal Zat üçün “aləm” bir addır və Allah bu adı bütün ad və sifətlərlə əlaqələndirmiş Zatin yerinə qoymuş, digər adları da bu ada izafə etmişdir. Necə ki, Allah-Taala buyurur: “*Ən gözəl adlar Allahındır*” (“əl-Əraf”, 180).

Bəzi elm adamları isə bu adın الوله “əl-vələhə” (həddindən artıq, ifrat sevgi) sözündən əmələ gəlmiş olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Məsdəri ولاه olan bu sözdə vav hərfi həmzəyə çevrilmiş, sonra tərif lamı əlavə olunmuş və bu lam təzim, hörmət niyyəti ilə əsl lam ilə birləşmişdir. Beləliklə, Allah şəklinə oxunmuş və “özündən xəbərdar olan ariflərin yönəldiyi və alimlərin cəmalına aşiq olduğu həqiqi seviləndir” mənasını verir. Bu haqda Quranda belə bəyan

olunur: *“Halbuki iman gətirənlərin Allaha məhəbbəti daha qüvvətlidir”* (“əl-Bəqərə”, 165).

İslamda “Əsməul-husna”ya daxil olan doxsan doqquz adın içərisində birinin ən böyük ad - İsmi-Əzəm olduğu haqqında müxtəlif fikir və mülahizə var. Bu fikirlərdən biri İsmi-Əzəmin Allah adı olması ehtimalıdır: *“Əsməul-husna arasında ismi-əzəm olma özəlliyi daşıyan bir ad varsa, o da Ləfzi-cəlalədir”* (Yurdagür 1999, 28-29); *“Dahilər Qurandan dəlil gətirib demişdilər ki, ismi-əzəm Allah sözü ilə başlayıb hüvə sözü ilə bitir. Allahu lə iləhə illə hüvə”*; (Allahın 99 gözəl adı 2014, 9-10); *“Allahım, Sənə şəhadət verirəm ki, Səndən başqa tək, səməd tanrı yoxdur, Sən doğmamış və doğulmamışsan, Sənin heç bir tayın-bərabərin, bənzərin yoxdur. Rəsullah (s) buyurdu: “Allahdan əzəm adını soruşduqda duadakı kimidir deyə cavab verir”* (Şirazi 1724, v. 283a); *“İsmi-Əzəmin mənşəyinin Allah, Cəmil, Rəhman, Mumin, Nur adlarından ibarət 5 ad və 50 hərf olduğu bildirilir. 5 adın xülasəsi isə, Əlif, cim, ra, mim, nundur. Quranın bir çox ayələri, surələri və müqəttə hərflərinin də ismi-əzəm olması haqqında qeydlər var”* (Qənbəri 2014, 12-16); *“Bəziləri “Allah” kəliməsini ismi-əzəmdən hesab edərək onun düzgün və iklasla deyildiyi təqdirdə təsir edəcəyini deyirlər”* (Müqtədiri 2013, 61).

Allah adı ilə edilən dua haqqında “Dua” əsərində belə qeyd olunub: *“Gecə iki rikət namazdan sonra bir saat ərzində “ya Allah”, “ya İlahi”, “ya Rəbb” demək qəlbın bəsirətini açır, nurlu, əzəmətli edir və onun dünyə və axirət işlərindən duaları qəbul olur”* (Dua, v. 31b).

Bu adın xüsusi olması və ucalığı odur ki, bu adı Həqiqin zatından başqasının adı olmaqdan qorumuşdur. İlahi adlar arasında bütün ilahi adları əvəz edən yeganə ad – Allah adıdır.

“Ər-Rəhman və ər-Rəhim رحيم rəhim sözünün mübəliğə qəlbidir, qəzəbdən qəzəblənmiş, elmdən alim kimi (Şərhu əsməllah, 3a). Adətən, səhih dualarda belə deyilir: *“Ey dünyanın Rəhmanı, ey axirətin Rəhimi”*. Ər-Rəhman - dünyada hər quluna qarşı mərhəmətli olan və ər-Rəhim - axirətdə, sadəcə, mömin qullarına qarşı mərhəmətli olan mənasını verən bu iki adın şərh və izahı əlyazmaların bir çoxunda bərabər verilmişdir. Ər-Rəhman - möhtac olanlara, ər-Rəhim isə əhli-iftixara (iftixar əhlinə) məxsusdur. Həqiqətən, ər-Rəhman - əsərlərinin ümumiliyi, bu əsərlərin sirayətinin adiliyi və təsərrüflərinin (əmanətlərinin) sahəsinin genişliyinə görə mübəliğə (şişirtmə) qəlbində bir ad ilə adlandırılmışdır.

“Ər-Rəhman bütün yaradılmışlara ruzi verməklə mərhəmət göstərir və rəhmi ilə bu dünyada fayda verir. Ər-Rəhim xüsusilə qiyamət günü cəzanı layiq olanlara buraxaraq möminlərə rəhm edər və bu dünyada onlara mükafat verir. Həqiqətən ər-Rəhman ümumi və xüsusi mənədir, ər-Rəhim isə

xüsusidir, söz kimi ümuni məna daşıyır və buna görə də Allah-Taala ər-Rəhim adlandırılır. ər-Rəhman bu dünyada ruzinin mənasıdır və ümumi olaraq bütün yaradılmışlar üçündür. ər-Rəhim isə axirət mənasında axirətdə, xüsusilə möminlər üçün bağışlanmaqdır” (Şirazi 1724, v. 279a-279b).

Allahın rəhməti iki hissəyə ayrılmışdır. Bunlardan biri vacib rəhmət, digəri imtinani (minnətdarlıq) rəhmətidir. İmtinani rəhmət ər-Rəhman mərtəbəsindən bir parçadır (hissədir), bu rəhmət ilə zühur edənlər zühur etmiş, yaranmışların mühafizəsi və onların vəziyyətinə görə ruziləri də bu rəhmətə bağlıdır. Həmçinin, bu rəhmət sayəsində səfalət əhlinin tutacağı mövqe də axirətdə rəhmət olacaqdır.

Allahın ər-Rəhman və ər-Rəhim adlarındakı rəhmətin fərqlərini Quranda ayrı-ayrı ayələrdə bəyan olunmuşdur. Allah-Taala bəndələrinin günahkar olmalarına baxmayaraq, bütün bəndələrini özünə izafə etmişdir (bağlamışdır). Quranda belə buyrulur: “*De ki: Ey Mənim [günah törətməklə] özlərinə zülm etməkdə həddini aşmış bəndələrim! Allahın rəhmindən ümitsiz olmayın. Allah [tövbə etdikdə]bütün günahları bağışlayar*” (“əz-Zümər”, 53). Beləliklə, Allah bəndələrinin rəhmətindən ümid kəsmələrini qadağan etmiş, hətta İblis belə Allahın rəhmətinə tamah (arzu, istək) etmişdir. Başqa bir ayədə isə Allah-Taala belə buyurmuşdur: “*...Mərhəmətim hər şeyi ehtiva etmişdir. Onu Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənlərə, zəkat verənlərə, ayələrimizə iman gətirənlərə yazacağam!*” (“əl-Əraf, 156). Bu ayədə Allah onlara rəhm edəcəyini və əməllərinin müqabilində mükafat verəcəyini bildirmiş, onlara verilən rəhmət isə onların Haqqa verdiyi təqva ölçüsündə olacaqdır.

əl-Quddus, əs-Salam, əl-Əziz, əl-Cabbar, əl-Mutəkəbbir, əl-Qahhar, əl-Əlim, əs-Səmi, əl-Bəsir adlarının dini-elmi təhlili

əl-Quddus - bütün nöqsanlıqlardan uzaq və bütün kamal sifətlərinə sahib olandır. “*əl-Quddus, mübaliğə quruluşunda və tənziyyə adlarından biri olub qeybdə (yoxluqda) pak olan mənasındadır*” (Şirazi 1724, v. 279b). Əlyazmalarda əl-Quddus adının mənası özü ilə uyğunlaşan hər şeydən təmiz və layiq olan deməkdir. O, salehlərin nəfslərini günah kirlərindən təmizləmiş, pis insanları isə alın və ayaqlarından tutmuşdur. Hər ikisi də məsələni lazım olduğu kimi düşünən və anlayan kimsə üçün Haqqın qüdsiyyət və layiqliyinin nəticəsidir. Sədrəddin Konəvi bütün adlarda olduğu kimi, əl-Quddus adının zahiri mənasını açıqlayandan sonra təsəvvüfi mənasını da izah etmişdir.

Əs-Salam - salamatlığa çatdıran. “*Əs-Salam, Allahın sifətinin mənbəyi olub bütün bəlalardan və çatışmazlıqdan qoruyan mənasındadır*” (Şirazi 1724, v. 279b). Allahın bu adla adlandırılmasının səbəbi yaratdıqlarından sevmədiyi

bəzi xüsusiyyətləri özlərindən uzaqlaşdırmalarından salım (təhlükəsiz) olmasıdır. Bunun başqa mənası da Haqqın yaratdıqlarına salamatlıq (qurtuluş) verməsidir. Bütün xəlv etdikləri arasında bu adın müqəddəsliyinə, sadəcə, nəfsini şəhvətlərdən uzaq tutan, qəlbini şübhələrdən təmizləyənlər çata bilər. Əhli-Haqqın salamatı (qurtuluşu) şübhə kirlərindən və gizli, yaxud aşkar şirk qaranlığından təmizlənmələridir. Bu adın həqiqətləri ilə vəsfələnlərin əlaməti ağırbaşlı, təvazökar, inadkarların sıxıntılılarına qarşı səbirli olmalarıdır. Onlar qafil insanlarla mübahisə etməz, cahillərlə mücadilə etməz və Haqqın bu xüsusiyyətə sahib olan insanlarını təqdim etdiyi kimi olurlar. Necə ki, Quranda bu haqda buyrulur: "...*Cahillər onlara söz atdıqları zaman onlarla gözəl, yumşaq danışarlar*" ("əl-Furqan", 63).

Əl-Əziz - üstün, qüvvətli və daim qalib olandır. *Əl-Əziz* *عزّ*-*izzət* sözündən *əmələ gəlib və tənziyyə adlarından biridir* (Şirazi 1724, v. 279b). Həmçinin bənzərsiz olması bilinməyən, daim ehtiyac olunan, şəxsiyyətinə çatmağın çox çətin olduğu bir kəsdir. Allah-Taala Quranda belə buyurur: "...*Halbuku şərəf-şan da qüvvət və qələbə də yalnız Allaha, O-nun peyğəmbərinə və möminlərə məxsusdur...*" ("əl-Munafiqun", 8). Buna görə də izzət, şərəf-şan Allaha zati olaraq, Peyğəmbərinə Allah vasitəsi ilə, möminlərə isə Allah və Peyğəmbəri sayəsində aid edilir.

Əl-Cabbar - istədiyini zorla etdirməyə qadir olan, məcburiyyət, islah etmək, israr etmək mənalıdır. "*Əl-Cabbar, bəndələrini səhv etmək istədiyində onları məğlub etmək mənasındadır*" (Şirazi 1724, v. 279b).

Əl-Cabbar - əşyanı hər hansı bir vasitə olmadan islah edən, ehtiyacı olmadan itaəti əmr edən kəsdir. Cəbir iki növdür: zati və arizi (təsədüfi). Zati cəbr bütün nəfslər üzərində hakim olan əzəməti ilə bəzənməkdir. Arizi cəbir isə yaradılanların yaradılanlardakı cəbridir. Buna görə təriflənən cəbir "ihsan" (xeyriyyəçi) cəbridir. İhsan ilə bir şeyə məcbur edilən kimsə ya tamahkardır, ya da utancaqdır. Sədrəddin Konəvi əl-Cabbar adındakı bu dərəcənin mənalı 105b-106a vərəqlərində geniş şərh etmişdir.

Əl-Mutəkəbbir - hər hadisədə böyüklüyünü göstərəndir, *الكبرياء* [kibriyyə] sözündən *əmələ gəlib, sirrini ifşa etməyə heç kəsin qadir olmadığı, ya da kimsənin mülkünə qarşı məcbur etmədiyi mənasını verir*. "*Əl-Mutəkəbbir, Allahın yaratma, xəlv etmə adlarından biridir. O kamili-zatdan (nəfsin kamilliyindən) və kamili-vucuddan (varlığın kamilliyindən) ibarətdir və Allahdan başqasına şamil olunmaz*" (Şirazi 1724, v. 280a). Həqiqətən, Allah-Taala bəzən yaradıklarının xüsusiyyətləri olan bəzi vəsflərlə özünü uyğunlaşdırmışdır. Buna hədisi-qüdsini misal gətirmək olar: "*Acdım məni doyuzdurmadın, susuz oldum mənə su vermədin, xəstələndim məni ziyarət etmədin*" (Konəvi, v. 106b)". Buna görə bəzi insanlar Haqqın bu xüsusiyyətlərə sahib olduğunu

güman etmiş, Haqq da bu və bunun kimi adlandırmaların içərisində uca və zəruri olduğunu bildirmişdir. Allah bu kimi xüsusiyyət ilə məcazi olaraq özünü adlandırmasının səbəbi, sadəcə, əhlinin bilmədiyi bir çox sirlərdir. Kibriyyə, Haqq üçün zati bir xüsusiyyətdir, O, cahil və zalımların dedikləri sözlərdən çox ucadır. Bu adın hökmlərinin əsərlərinin bəndənin batinində yerləşmiş olduğunun bir əlaməti budur ki, bəndə bu adın hökmü altında olduğu müddətdə bu sifət özünə hakim olduğu üçün heç vaxt Allaha qarşı itaətsizlik etməz. Haqqın təzahürlərinin hökmləri, sadəcə, itaətkar və Allaha tapınan insanlarda təzahür edə bilər.

Əl-Qahhar - qəhredici bir güclə hər şeyə qalib olan, məğlub olmayan, varlıqları hakimiyyəti altında saxlayandır. *“Əl-Qəhhar, qəhredici gücü ilə varlıqda olmayan qalibdir”* (Şirazi 1724, v. 280a). İmam Qəzali bu adı insanlara da aid edərək bəndələr arasında Qahhar düşməninə qəhr edəndir demişdir. *“Bəndənin ən böyük düşməni nəfsidir, o, onu aldadan şeytandan da düşməndir. Bəndə, nə vaxt ki, öz nəfsinin şəhvətini qəhr etsə, şeytani da qəhr etmiş olar”* (Gazali 2005, 89).

Niza (mübahisə) ilahi qəhrin görünüşüdür, mübahisənin zühur etməsi ilə yaranar, gizlənməsi ilə də gizlənər. Çox mübahisə edən adamı mənə əhli “Abdulqahhar” adlandırır, əgər mübahisə etməsi azalarsa “Abdulqahir” adlandırır. Mübahisə etməyən və bundan bütünlüklə uzaq duranlar qurtuluşa və əmniyyətə qovuşanlardır.

Əl-Alim - hər şeyi haqqı ilə biləndir. Əl-Alim -məlumların çoxunu bilən, özünün birliyinin nəfsini bilən, əl-Allam isə qeybi bilən deməkdir. Elm zati elmdir ki, Haqqın elmidir, ya da verilmişdir (məhbubdur). Verilmiş elm ağla gəlməyən və tədqiqat töhfəsi olmayan elmdir. Məhbub elm Əfradın elmidir və Allah istədiyi bəndəsinə bu elmi verər. Məsələn, Xızır peyğəmbər (ə) Allah qatından bir “rəhmət” olaraq bu elmə layiq görülmüşdür, necə ki, ucalığına baxmayaraq Musa (ə) belə Xızır peyğəmbərdən (ə) faydalanmışdır. Sədrəddin Konəvi elmin dərəcələri və bu elmlərin əhli haqqında 114a-115a vərəqlərində geniş şərh etmişdir. Elmin mərtəbəsinə təfəkkür ilə girənlər aqlının tələb etdiyi ölçüdə bu mərtəbədən nəşə öyrənər. Təqva yolundan zövqlə bu mərtəbəyə daxil olanlar hər şeyi əldə etmişlərdir.

Əs-Səmi - eşidilməsi mümkün olanı gizli və aşkar olaraq dərk edən deməkdir. *“Əs-Səmi dərk olunanın eşidilməsi və duyulması qaçılmazdır, o hər şeyi dəyişilmədən eşidəndir”* (Şirazi 1724, v. 280a). Onun hər hansı bir şeyi eşitməsi, başqa şeyi eşitməsinə mane olmaz, gizli olsa belə, eşidilən heç bir şey Ona gizli qalmaz. O, aşkar danışıqı və pıçıltını, hətta bundan daha da gizli və bağlı olan şeyləri də eşidir. Allah eşidən hər kəsin eşitməsində o eşidənin iradəsinə görə mövcuddur, necə ki, Allah nitqi olan hər kəsin dilində mövcud

olmaqdadır. Nitqi olan, danışan hər kəs də eyni zamanda eşidəndir. Buna görə hamının eşitməsi Allaha aid bu eşitmə mərtəbəsindən olur. Eşidənlərin bəzisi eşitdiyi şeyi dua, ya da çağırış olaraq başa düşür. Bu haqda Quranda belə buyrulur: “*Eşidmədikləri halda eşitdik deyənlər kimi olma*” (“əl-Ənfal”, 21). Bu ayə onu göstərir ki, eşitməyənlər kar ilə eşidib, anlamayan arasında fərq yoxdur. Bəzi insanlar isə, söz ilə nəzərdə tutulan şeyi başa düzərək eşidir. Bu anlaşmanın səbəbi eşidənin iradəsinin kəməlidir. Bu insan Allahın görməsi və eşitməsi olduğu bəndəsidir.

Əl-Bəsir - hər şeyi haqqı ilə görənlər və bəndənin işlərini görəndir. “*Əl-Bəsir, nəinki zahiri hər şeyi görəndir, gizli olanı da dəyişilmədən görəndir. Hər iki ad (əs-Səmi, əl-Bəsir) zəti adlardır*” (Şirazi 1724, v. 280a). Bu mərtəbənin əsərlərindən səlahiyyəti olan adamın üç mərtəbəsi var. Bu adam ya Allahı görür kimi Ona ibadət edər, ya da Allahın hər şeyi gördüyü üçün Ona ibadət edər. Birinci ibadət təşbihə (təqlidə), ikinci ibadət isə tənzihə yaxındır. Üçüncü mərtəbə isə bunlardan daha üstünü - təhqiqlə sahibi kamilidir. O, Haqqa Haqq ilə ibadət edər, təşbihi deyər, tənzihi müşahidə edər, tənzihi deyər, təşbihi müşahidə edər. Bu kamil Haqqa iman edənlərdən biri deyil, çünki mömin xəbər verənin (peyğəmbərin) vasitəsilə mömin olması baxımından pərdəli kimsədir. المكاشف-məkaşiflər isə müşahidə sahibləridir, o, xəbər verənin dürüstlüyünü müşahidə gözü ilə görür. Bu məqam sahibinin iki – “bəsər” (başdakı göz mənasında) və “bəsirət” gözü vardır. Bu gözlər haqqında ariflərin fikirləri, bəsirət sahiblərinin məqamı, bu haqda Quran ayələrinin izahını Konəvi 121a-122a vərəqlərində ətraflı şərh etmişdir.

Əl-Xabir, əl-Əzim, əl-Əliyy, əl-Kərim, əl-Cəlil, əl-Vasi, əl-Hakim, əl-Məcrid adlarının dini-elmi təhlili

Əl-Xabir - hər şeyin gizlisindən xəbərdar olan, istədiyi şeydən istədiyi şey ilə xəbər verəndir. “*Əl-Xabir, nəyi nə ilə biləndir*” (Şirazi 1724, v. 280b). Onun sözünün dəyişməsi və sözünün konversiyası mümkün deyildir. الخبرة sözü xüsusi olaraq məqsədinə (mövzusuna) çatan, o, yoxlanmadan həyata keçən elmdir. Quranda buna işarə olaraq buyrulur: “*...Sizi imtahanla çəkəcəklər və əməllərinizi [sizə dair xəbərləri] də yoxlayacaqlar*” (“Məhəmməd”, 31). Allah-Taala olacaq bir şeyi həyata keçmədən qabaq bilir, çünki O, həmin şeyi sabitlik halında bilməkdədir.

Əl-Əzim - əzəmətli, zəti və sifətləri dərk edilməyəcək qədər böyük olandır. Onun şanı ariflərin qəlbinə əlavə olduğu (bərkişdirilən) üçün uca olan deməkdir. Onun izzətinin təcəllilərini qavramaqdan ariflərin bəsirətləri aciz qalmış, qüdrətinin ucalığından dillər lal olmuşdur. Konəvi bu adın

təsəvvüfdə izahını belə vermişdir: “*Əzəmət məqamında duran insan ya mömindir, ya da müşahidə sahibidir. Necə ki, bir şey özünə nisbət edilən iqtidara təkbaşına sahib olması və hökmlərinin yerinə yetirilməsi ölçüsündə ucalır. Ona görə də Allahın böyüklüyü və iqtidarı, hökmünün heç kəsin təkzib etməyəcəyi və əmrinin qarşısında heç bir şeyin durmayacağı ölçüdə böyük olarsa, bunun qəlblərdə həyata keçməsi çox böyük olmuş, ona görə də heyranlığa və dəhşətə səbəb olmuşdur. Beləliklə, Allahın böyüklüyünün iman əhlinin qəlblərində zühur etməsi, onların ilahi adların təsirinin bilmələrinə görə həyata keçir. Buna görə də hər kim Allahın sifətlərini daha kamil bilsə, əzəmət təcəllilərinin həməən insanın qəlbindəki pərildəsi daha dolğun olur*” (Konəvi, v. 125a).

Əl-Əliyy (Əli) - çox uca olan, bəşər övladının xəyal edə bildiyi hər şeyin başında və üstündə olanıdır. “*عَلَوٌ – yüksək, ali sözünün mübaliğəsidir (şişirtmə dərəcəsi)*” (Şərhu əsmallah, v. 7a). Hədislik əlamətlərindən və yaranmışlara layiq xüsusiyyətlərdən zati uca olan deməkdir. “*Mərtəbələrdə ondan üstün heç bir şey yoxdur*” (Şirazi 1724, v. 281a).

Əl-Kəbir - ən böyük olanıdır. “*Kiçiyin əksidir. Hər ikisi (əl-Əliyy, əl-Kəbir) miqdar baxımından cisimlərdə istifadə olunur. Hislərin müşahidəsi və idrak sahəsi mərtəbələri baxımından isə ən yüksəkdir (alidir) və tənziyyə adlarındanıdır*” (Şirazi 1724, v. 281a). Başqa mənası isə, الكبرياء [kibriyyə] pərdəsi ilə idrakların ona çatmasından pərdələnən deməkdir. Quranda buyrulur: “*Göylərdə və yerdə böyüklük yalnız O-na məxsusdur...*” (“əl-Casiyə,37). “*Hədisi-qütsidə Allah “kibriyyə mənim pərdəmdi” deyər buyurur*” (Konəvi, v. 127b). Yaratdığıın surəti Allahın böyüklüyünün eynisidir və Onun zati, ya da vəchi (siması) üstündə bir pərdə olduğu üçün pərdə örtüləni görə bilir, lakin pərdə örtüləni batin üzü ilə görür. Pərdənin bir zahiri və bir də batini vardır, buna görə pərdə Allahı batini ilə müşahidə edə bilər.

Əl-Cəlil - cəlal və əzəmət sahibidir. Bu adın səltənəti dünya və axirətdə hökmünün davam etməsidir. Adın hökmünün əlamətləri dünyəvi yaradılışda batında zühür edir. Bu adın ilahi adlardakı cəlalı, əsərlərinin sirayət etməsi və sirlərinin açılması baxımından sabitdir. “*Əl-Cəlil adı bütün cəlalı ehtiva edir. Bu ad həm əl-Kəbir kimi kamil tənzihi sifətlərə, həm də əl-Əzim kimi kamil zati sifətlərə aid edilir*” (Şirazi 1724, v. 281a). Allahın əl-Cəlil adı əksləri çoxluğun həqiqəti ilə birləşdirmiş, bu adın əsərləri isə arif və mərufu (tanınmışı) təqdim etmiş, böyük, kiçik, hər şeyə sirayət etmişdir. Buna görə arif mərifət mərtəbəsində, bunun əksi olaraq məruf isə əsalət mərtəbəsində cəlal sahibidir.

Əl-Kərim - comərd, kərəm sahibi. Bəndənin razılığını qazanmaq üçün hər hansı vasitə ilə möhtac olmadığı kimsə mənasını verir. Əl-Kərim comərd kimi

verər və verdiyi üçün də qarşılıq istəməz. Allahın bu adı əl-Cəlil adı ilə iki baxımdan eynidir: biri cəlal mərtəbəsində əksləri birləşdirmək xüsusiyyətidir, eyni zamanda, kərəmin xüsusiyyətləri də yaxşı ilə günahkarı əhatə etməsidir. İkincisi isə əl-Cəlil adının əzəmətini eşidib, özündəki kiçiklik və zillətə görə belə bir ucalığa çarmaq imkansızlığını xəyal edənin ümitsizliyini bu adın aradan qaldırmasıdır. Allah “cəlal və ikram şahididir” ifadəsi ilə bu ümitsizliyi bəndəsindən uzaqlaşdırmışdır. Beləliklə, Allahın əzəməti, böyüklüyü uca olmaqla bərabər, bəndəsinə lütfkarlığı ilə ikramedicisi, geniş comərdliyi, kərəmi ilə onlara rəhmli olduğunu bildirmişdir.

Əl-Vasi - ehsanı, elmi, qüdrəti və rəhməti ilə əhatə edəndir. İkramlarının bolluğu və nemətlərinin çoxluğu ilə geniş olan əl-Vasidir. Onun ianələrinin çoxluğu hesaba gəlməz, nemətlərinin sayı zikrə sığmaz. “*O, zənginliyi ilə fəqirləri (kasıbları), rəhməti ilə hər şeyi genişləndirir. Onun bir hissəsi mövcud və yoxluq olan ətraf aləmin bütünü məlumatlarından xəbərdar olduğu deyilir*” (Şirazi 1724, v. 281a). “*Əl-Vasi məkan (yer) mənasını verən سعة [səati] sözündən əmələ gəlmişdir və onunla Allah-Taalanı adlandırmaq mümkün deyil, onun mənası elmin, eşqin, zənginliyin birləşməsidir*” (Şərhu əsmallah, v. 8a). Hər iki əlyazmada bu adın mənasını verdikdən sonra, “əl-Mumin” surəsinin 7-ci ayəsi qeyd edilmişdir. *Allah-Taala buyurur: “Ey Rəbbimiz! Sənin rəhmin və elmin hər şeyi ehtiva etmişdir*” (Şirazi 1724, v. 281a; Şərhu əsmallah, v. 8a).

Əl-Hakim - həqiqəti bilən, hər şeyi yerli-yerində yerləşdirən deməkdir. Hikmət elmdən daha xüsusedir, çünki elm hikmətin tərtib etdiyi tərz ilə məlumə əlavə olunur. Buna görə də hər hikmət sahibi alimdir, buna baxmayaraq hər alim hakim deyil. “*Hikmət, muhəqiqə görə rütbə olaraq elmdən daha üstündür. Buna görə Allah ona bol verdiyi peyğəmbərlik və kitab elmindən başqa, hikmət ilə kitabı ayırd etməklə “fəslul xitab” (xüsusi xitab, çıxış) Davud peyğəmbərə (ə) ata etmişdir. Fəslul xitab bu xüsusiyyət sahibi lazım olan yerdə qısa danışmalıdır. Davud peyğəmbər (ə), ən aşağıdərəcəli insanı müşahidə etmək üçün danışarkən sözlərini üç dəfə təkrarlayardı. Buna görə, bir yerdə qısa danışmağı tələb edən hikmət, eyni zamanda, başqa yerdə təkrarlamağı və çoxlu sayda söyləməyi tələb edə bilər. Hakim hər şeyin belə olmasını hökm edər, mərtəbələri isə xüsusiyyətləri ilə özləri tərəfindən mühakimə olmasını tələb edirlər. Beləliklə, o şey haqqında hökm mərtəbələrə aid olduğu kimi, mərtəbələr haqqındakı hökm də o şeyə aid olur, nəticədə əmr özündən-özünə qayıdır*” (Konəvi, v. 133a). Konəvi əl-Hakim adının təsəvvüf-də izahını 134a vərəqində də davam etdirərək geniş şərhini vermişdir.

Əl-Məcid - şanı böyük və yüksək olandır. “*Əl-Məcid kərəmi (səxavəti) geniş olandır. Əgər nəfsinin şərəfi ilə bacarırsa, etibarlığının yaxşısı əl-Məcid adlanır*” (Şirazi 1724, v. 281a). Bu ad, şərəf, ucalıq və Allahı mədh edən hər

kəsin mədhindən daha uca olmaq mənasına sahibdir. Allahı mədh edən hər kəs müəyyən xüsusiyyətlə (sifətlərlə) qalır, Haqq isə bu xüsusiyyətlərdən özünü tənzih edir (uzaqlaşdırır). Allahın bu xüsusiyyətlərdən özünü uzaqlaşdırması bu xüsusiyyətin Ona aid olub-olmaması deyil, əksinə, Allahın qəzəblənməsi və xüsusiləşməsi baxımından olan bir tənzihtir. Bu barədə Quranda buyrulur: “*Sənin Rəbbin yenilməz qüvvət sahibi və hər şeyə qalib olan Rəbbin Ona aid etdikləri sifətlərdən tamamilə uzaqdır*” (“əs-Saffat”, 180).

Əş-Şəhid, əl-Haqq, əl-Qaviyy, əl-Mətin, əl-Həmid, əl-Muhsi, əl-Hayy, əl-Vacid, əl-Məcic adlarının dini-elmi təhlili

Əş-Şəhid - hər şeyə şahid olan; Özü haqqında “Özündən başqa ilah olmadığına” şahid olan, bəndələri haqqında isə gətirdikləri xeyir və şəri görən deməkdir. “*Əş-Şəhid işi ilə bağlı heç nəyi qaçırmayıdır. الشهود (şahidlər) sözünün mübaliğə qəlbindəndir. Qiyamət günü xəlq olunanlardan gördüyü və bildiyi ilə şahidlik edər*” (Şirazi 1724, v. 281a-281b). Haqq şahidliyə “ol” deyər, o da olur. Şahidlik, sadəcə, şahidin dilinin məhəllidir ki, şahid söyləyəndir. Beləliklə, şahidlik özündə meydana gələn şeyə nisbət edilmişdir, halbuki şahidliyin özündə meydana gəldiyi şeyin şahidlikdə formalaşma şəklində hər hansı bir təsirindən söhbət getmir. Şahidliyin yaradılması, formalaşması (təkvini) Haqqa məxsusdur.

Əl-Haqq - sözündə sadiq olan, mövcud olan deməkdir. “*Əl-Haqq zati sifətlərdən biridir, mənası həqiqətin zahiri görünüşü və hikmətin tələb etdiyi bir şeyin mövcudluğudur*” (Şirazi 1724, v. 281b). Əl-Haqq qarşısından və ya ardınca batilin özünə gələ bilmədiyi əl-Vücuddur. O, yoxluqdan meydana gəlməmiş vücuddur, eyni zamanda özündən sonra da yoxluq gələ bilməz. Dünya hər nəfəslə gecəni-gündüzə dəyişdirən Haqqın şənləri haqqında bir başqalaşma və dəyişmə vəziyyətindədir. Buna görə Haqqın şənləri başqalaşdığı və işləri dəyişdiyi üçün hər şey başqalaşır. Bunlar Haqqın əzəli və əbədi olaraq hər gün özündə ehtiva etdiyi şənlərdir; ya xəyaldə, ya da hissiyyatda varlığa aid bir həqiqəti olan şeylər yox ola bilər. Yox olan və surəti itən hər hansı şey əsla geri qayıtmaz, çünki geri qayıtmaq təkrardır və Haqqın təzahürlərinin (təcəllilərinin) bir sonu olmadığı üçün varlığın sahibinin təkrarı da müzakirə mövzusu ola bilməz. Haqq isə yox edib zahir varlıq həddindən qaldırdığı şeyin yerinə başqa bir surət yerləşdirir. Buna görə, batil bir surət həqiqi bir surətin gəlməsi ilə yox ola bilər. Buna görə, gəlişi baxımından haqq, yox olmasına görə isə batildir.

Əl-Qaviyy-yeganə güc və qüvvət sahibi, sahib olduğu izzət və əksləri birləşdirmək gücü ilə güclü olandır. “*Heç bir halda şəfəqdən itməyən O-dur*”

(Şirazi (1724, v. 281b). Sədrəddin Konəvi 138a-138b vərəqlərində bu adın izahına Adəm peyğəmbər (ə) ilə Cəbrayılın Kəbəninin təvvafı, orada oxunan dualar haqqında dialoqla başlamışdır.

Əl-Mətin – son dərəcə güclü olan, şiddət və mətanət sahibidir. “*Əl-Mətin, şiddətli və qüvvətli dözümlülükdür. Hər ikisi kamil qüdrətin təsvirinə isninad edir*” (Şirazi 1724, v. 281b). Mənalardakı mətanət cisimlərdəki sıxlıq kimidir. Haqqın mətanətinin bir istiqaməti, Onun “Allah” adını dildə və ya yazıda başqasının bu adla adlandırılmasından qorumuş olmasıdır. Beləliklə, bu addan əbədi olaraq yalnız Haqqın şəxsiyyəti (huvə) başa düşülür. Buna görə, Haqqın bu addan başqa daha yaxşı sübutu yoxdur, bunun yeganə istisnası kamil insandır. Kamil insan Allahı bu sözdən daha yaxşı sübut edə bilər. Buna görə Haqq kamil insanı “kəlmə” (söz) ilə adlandırmışdır. Allahın sözü, ancaq kamil insan ilə danışır, bunun qarşılığında insan sözü isə özü-özlüyündə danışır. Bu halda “insan” sözü Haqqın özünə dəlalət edən ən güclü dəlildir. “*Məhəmməd peyğəmbər (s) bu haqda belə buyurur: “Allahın vəliləri görünüşlərində Allahı xatırladan kimsələrdir*” (Konəvi, v. 139a).

Mətanət hökmləri yalnız insanın aynasında zühur edər, bu ayna hissiyyat dərəcələrinin sonuncusu olan təsəvvür gücüdür. Əl-Mətin adının hökmü ən çox kəşf əhlinə meydana gələr, Haqqa nəzəri sübut ilə inanan insan özündə bir şübhə yarananda, bu şübhə onun imanına zərər verir və onu bu şübhələri aradan qaldırmağa və ya daha güclü bir sübut ilə imanını gücləndirməyə sövq edər. Əgər mətanət bu insanın ediqadının xüsusiyyətlərindən biri olsa, yaranan şübhə ona təsir etməz. Bu halda mətanət nəzərqaynaqlı etiqaddan sirli Haqqa aiddir, Haqqın mətinliyi də onun pərdəsidir, ona görə o da naməlumdur.

Əl-Həmid - həm də tək layiq olan, tərifləyəndir. “*...Elə bir şey yoxdur ki, Allaha tərif deyib Ona şükür etməsin...*” (“əl-İsra”, 44). O, kiçik bir ibadətə də tərifləyər, çoxlu savabla mukafatlandır. Əl-Həmid özü-özlüyündə razılaşar, bütün həmd sahiblərinin həmdini ilə də təsviri olaraq tərifləyər. Beləliklə, O, məhəmməd-təriflənən olaraq bütün sənə sahibləri onu tərif edər, çünki sənənin nəticələri özünə qaydır.

Allahın “fail” bəndəlikdəki bütün adları real sübutlarla (dəlaləti-vadiyyə) həm ismi-fail, həm də ismi-məful mənalərini ifadə edir. Bu halda, əl-Həmid adı edibarilə Haqq, həm həmd edən - həmid, həm də həmd edilən - məhəmməddir. Həmdin sirrinə, sadəcə, bu məqamın sahibi muttali (məlumatlı) ola bilər. Bu halda ilahi adların sirri Adəm peyğəmbərə (ə) təxsis edildiyi (seçildiyi) kimi, sənə elminə də Məhəmməd peyğəmbərə (s) təxsis edilmişdir.

Sədrəddin Konəvi 140b-141b vərəqlərində bu adı ətraflı şərh edərək, sonda həmdin mərtəbələrinin izahını belə vermişdir: “*Həmdin üç mərtəbəsi*

var: bunlardan birincisi, حمد نفسه (həmdi-nəfsihi) həmd edənin özünə həmd etməsidir. İkincisi, حمد غيره (həmdi-ğeyrihi) başqasını həmd etməsidir. Bu ikisi şübhə doğurur və şübhələrin itməsi üçün hal fərziyyəsinə möhtacdırlar. Üçüncüsü isə, حمد لسان (həmdi-lisani) həmd dilinin həmididir. Bu, ehtimalın özünə sirayət edə bilməyəcəyi həmdidi, çünki bu, sifətin sifət sahibi ilə görüşünün özüdür. Buna görə sifət sifət sahibinin və seçilənin özü olarsa, bu halda həmd, həmd edənin və edilənin özü olmaqdadır” (Konəvi, v. 141b).

Əl-Muhsi - hər ediləni sayıb, hesablayandır. “Əl-Muhsi heç bir şeyin əməlini qaçırmayan, dəqiq və yüksək səviyyədə sayan alimdir” (Şirazi 1724, v. 281b). Məlumları bilən, zahirdə olanları görən, batində olanlardan xəbərdar olan mənasını verir. الإحصاء Əl-İhsa - nəfəs kəsilənə qədər varlıq mərtəbələrini sirayət etmişdir. Əl-Muhsi adının hökmü bəndənin nəfəslərini (dediyi sözlərini) və əməllərini də sayar və bəndənin kiçik və böyük olmaqla bütün əməlləri nəzərdən qaçmadan sayılar.

Əl-Hayy - ölməyən, diri olan. “O, həmişə var olan və əbədidir” (Şirazi 1724, v. 281b). Sadəcə, həyat sahiblərinin vəsflənə biləcəkləri xüsusiyyətlərin özünə nisbət edilməsinin əminlik səbəbi ilə əl-Hayydır. Hayyın həyatı qaşısında dayanan hər kəsi nurlandıran Günəş üçün Günəş kimidir, hayyın özünü kim görərsə canlanır və heç bir şey ondan gizli qalmır. Hər şey canlıdır, əşyanın həyatı mütləq əl-Hayyın həyatının onların üstündə bir feyzi olduğuna görə, əyani-sabitlər sabitlikləri halında canlıdırlar. Əgər onlar sabit olmasaydılar, Allahın cəlalına layiq olan bir söz كون “ol” sözü eşitməzdilər. Əyani-sabitlərin bu sözü eşidib və Allahın əmrinə cavab vermələri sabit olduğu üçün onların həyat sabihi olmaları mütləqdir. Onların həyatlarını isə yalnız kamillərdən agah olanlar dərk edə bilir. Arif bu müşahidə ilə daim təmiz bir həyatda yaşayır və bu, kəşf əhlinn ən böyük nemətlərindən biri, ən xoşbəxt həyatıdır.

Əl-Vacid - ən zəngin olan, tələb etdiyini tapan mənasını verir. Hər şey ona möhtac olduğu halda, Özü heç nəyə möhtac deyil. الغني - Zəngindir. “Heç nəyi olmayan bir الغني - Zəngindir” (Şirazi 1724, v. 281b). Ona görə də nə kimsə kömək edə bilər, nə də bir tələbə (davamçı) ona qoşula bilir. Bu adın əsərinin zühuru seçilmişlərə (xüsusilərə) güc verir. Allah əmrinin yerinə yetirildiyini və hökmünün hər şeyə çatdığını gördüyü halda, eyni zamanda da ariflər də hər şeydə Allahı tapar və görürlər. Əl-Vacidin hər hansı bir şeyi tələb edib, o şeyin də meydana gəlməməsi mümkün deyildir.

Əl-Məcüd - الماجد inam və ehsanı sonsuz olan. Bu adın izahı Allahın əl-Məcüd المجيد adında verilmişdir. Bu adlar ərəb dilində müxtəlif yazılsa da, eyniköklü sözlərdir.

Nəticə

“Əsmaul-husna”ya daxil olan Allahın bütün ad və sifətləri Allahın təkli-yini bildirir və Onun mütləq və kamil vücuduna şamil olur. Əl-Haqq, əs-Səmi, əl-Bəsir, əl-Alim kimi Allahın əzəli və əbədi sifətləri onların əksinin Allahda olmasını inkar edir. Allah əzəldən kamil, qüdrət, izzət, ehtiyacsızlıq və s. sifətlərə malik idi, onların əksi acizlik, zəiflik, ölüm kimi xüsusiyyətlər Allahın mütləq vücudundan uzaqdır. Allahın zati adları, Onun kəvni və insan-la əlaqəli adlarından əvvəl gəlir və əzəlidir. Allahın zati adları heç nədən aslı olmayaraq mövcüddür, lakin kəvni və insanla əlaqəli adlarının mövcudluğu üçün isə məxluqat lazımdır. Belə ki, Allah ər-Rəzzaqdır - ruzi verəndir, lakin əvvəl məxluqu xəlq edir, sonra isə ona ruzi verir. Bu səbəbdən, Allahın kəvni və insanla əlaqəli adları zati adlar kimi əzəli və əbədi hesab olunmur.

Beləliklə, bütün zamanlarda aktual olan Allahın gözəl adları bir çox İslam alimi tərəfindən müxtəlif aspektlərdən təhlili olunmuşdur. “Əsmaul-husna”ya daxil olan bu zati adların həm zahiri, həm də batini olaraq təsəvvüfdə təhlili isə Azərbaycan ilahiyyat elmində bu sahə üzrə yeni cığır açır. Bu təhlillərin Azərbaycanda saxlanılan Sədrəddin Konəvinin yazılı elmi irsinin bir hissəsini özündə cəmləyən yeganə əlyazma məcmuəsinə daxil olan “*Şərhi-əsmā-Allahil-husna*”, dünya əlyazma xəzinələrində və kitabxanalarında olmayan Sədrəddin əş-Şirazinin “*Təfsir əl-Quran*” və müəllifi məlum olmayan “*Şərh əsmallah*” əsərləri əsasında olması ilahiyyatla yanaşı, Azərbaycan mətnşünas-lığına da yenilik gətirir. Kəlam elminin bir sahəsi olan Allahın ad və sifətləri-nin ərəbdilli Orta əsr mənbələrindən tərcümə olunaraq tədqiqi gələcək tədqiqatların aparılmasında da müstəsna rol oynayacaq.

ƏDƏBİYYAT

İmam Gazali. (2005). Esmāü-l hüsna şerhi. İstanbul, Ferşat, (245s.).

Konəvi S. Şərh əsma Allah əl-husna. A-409 Əlyazmalar məcmuəsi. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, (v. 90b-167a).

Qənbəri H. (2014). İsmi Əzəm və Əsmaül-hüsna duaları. Tərcümə edən Ə. Nur. Bakı: Kövsər, (111 s.).

Qurani-kərim. (1991). Tərcümə edənlər: Bünyadov Z., Məmmədəliyev V. Bakı: Azərnəşr, (710 s.).

Müqtədiri M. (2013). Əsmaul-hüsna – Quranda Allahın gözəl adları. Bakı: Nurlar, (158 s.).

Şərhu əsmallah. (müəllifi məlum deyil) B-2195 Əlyazmalar məcmuəsi. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, (v. 2b-11a).

Şirazi S. (1724) Təfsir əl-Quran. B-2872. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, Trabzon, 299 v.

Yurdagür M. (1999) Ayet və hadislerde Əsma-i-Hüsna, Allahın İsimləri. İstanbul: Kardeşler, (272 s.).

Dua. (müəllifi məlum deyil). A-573 Əlyazmalar məcmuəsi. AMEA Əlyazmalar İnstitutu, (v. 31b-34a).

Егяна Рахнулла

**РЕЛИГИОЗНО-НАУЧНЫЙ АНАЛИЗ СУЩНОСТНЫХ ИМЕН
АЛЛАХА
(НА ОСНОВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РУКОПИСЕЙ)
(ЧАСТЬ ПЕРВАЯ)**

РЕЗЮМЕ

В исламе, как и во всех мировых религиях, имена и атрибуты Аллаха широко изучаются на основе хадисов и аятов из Корана. Эти атрибуты Аллаха, сгруппированные в религиозном термине «Асма аль-хусна», вместе образуют основной раздел различных теологических дисциплин, особенно науки "калам". Ученые расходятся во мнениях и имеют серьезные разногласия по поводу божественных атрибутов - противоречивой ветви калама. Обобщая все эти идеи, на основе классификации «Асма аль-Хусны» известного исламского ученого Абу Иса ат-Тирмизи атрибуты Аллаха можно разделить на три части: зати (сущностные), кавни - связанные с созданием и существованием, и имена, связанных с человеком. Данная статья содержит религиозно-научный анализ ряда сущностных (зати) имен Аллаха, включая само имя Аллаха до имени аль-Маджид, на основе, содержащихся в Азербайджане, рукописных копий «*Шарх асма Аллах аль-хусна*» Садраддина аль-Конави, «*Тафсир аль-Коран*» Садраддина аш-Ширази и «*Шарх асма Аллах*» неизвестного автора.

Хотя автор «*Шарх асма Аллах*» не известен, среди рукописей, описывающих имена Аллаха, произведение отличается большим объемом и подробными толкованиями имен. В Институте рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА сохраняются произведения Садраддина аш-Ширази «*Тафсир аль-Коран*». В толковании хадиса о прекрасных именах Аллаха превосходно представлен список имен, их значения и толкования.

Согласно просвещенному мнению Садраддина Конави, отмеченному в произведении «*Шарх асма Аллах аль-хусна*», развитие человеческой нравственности и достижение им истины возможно через изучение «*Асма аль-хусна*». По этой причине раскрытие, толкование и изучение прекрасных имен Аллаха в суфизме является одной из самых важных областей.

Ключевые слова: *Ислам, Коран, хадис, тасаввуф (суфизм), калам, «Асма аль-хусна» (прекрасные имена Аллаха), рукопись.*

Yegana Rahnulla

**RELIGIOUS-SCIENTIFIC ANALYSIS OF THE NAMES OF GOD
(ON THE BASIS OF AZERBAIJANI MANUSCRIPTS)
(PART ONE)**

ABSTRACT

The names and attributes of Allah, as in all monotheistic religions, are thoroughly studied based on Quranic ayats and hadiths. Under the religious term "asmaul-husna," these attributes of Allah constitute the main branch of various theological fields, particularly the science of discourse (science of kalam). Scholars have different opinions and serious disputes about the divine attributes, a controversial branch of the science of discourse. Summarizing all these ideas, the attributes of Allah are divided into three parts – essential names, names related to creation, existence, and the names related to human being, according to the classification of the “Asmaul-husna” of Abu Isa at-Tirmizi, a famous Islamic scholar. This article contains the religious-scientific analysis of the manuscript copies of Sadraddin al-Konavi's work "Sharh asma Allah al-husna", Sadraddin al-Shirazi's work "Tafsir al-Quran" and the other one named “Sharh asmallah” by an unknown author. These mentioned works that are kept in Azerbaijan contain the names of Allah – beginning from Allah to al-Majid. Although the author of “Sharh Asmallah” is not known, it is distinguished by its large volume and extensive interpretation of names among the manuscripts about the beautiful names of Allah. The work “Tafsir al-Quran” Mahammad ash-Shirazi written in the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. Besides the interpretation of the surahs and ayats of Quran, the interpretation of the hadiths written on various themes is also given in this work. In the interpretation of the hadith on Allah’s beautiful names perfectly presented the lists of the names, their meanings and interpretations.

According to Sadraddin al-Konavi's erudite opinion in his work “Sharh Asma Allah al-Husna”, the development of human morality and the attainment of truth is possible through the study of “Asmaul-Husna”. For this reason, the explanation, interpretation and the research of Allah's beautiful names in Sufism widely spread as one of the most important fields.

Keywords: *Islam, Quran, tasavvuf (sufism), hadith, theology “Asma al-husna” (beautiful names of Allah), manuscript*

Çapa tövsiyə etdi: f.f.d. Ə.S.Niyazov